

دکتر محمد افروز عالم
استاد یار بخش زبان و ادبیات فارسی دانشگاه کشمیر

تذکره و تاریخ نویسی فارسی در سرزمین اوده

اوده در ایالت اترپرادیش شرق هندوستان یکی از قدیم ترین گهواره علم و ادب است۔ از نظر سرمایه و گنجینه غنی برای زبان و ادبیات عمومی بوده است و بالخصوص به زبان و ادبیات فارسی و عربی به علت وجود علماء و دانشمندان و اهل شعر و ادب، شهرتی سزا دارد، بویژه در عهد نوآبان اوده، این سرزمین به طور خاص مرکز علم و فضل و تهذیب و تمدن بوده، ظهور عالمان مشایخ و صوفیان بزرگ و اهل شعر و ادب و هنر اوده نه تنها سرزمین شرق هند، بلکه تمامی آنجا را با علم و هنر خود روشن کرده است۔

نوآبان اوده یک صد و بیست سال یعنی از سال ۱۷۳۱م تا چند سال پس از ۱۸۵۶ میلادی حکومت کردند بنیانگذار این سلسله سید محمد امین سعادت خان برهان الملک بھادر جنگ بود۔ (که در فیض آباد در سال ۱۷۲۱ میلادی جلوس کرد و پس از هفده سال سلطنت) نوآب سعادت خان بنیانگذار این سلسله، ایرانی بود و هوش مندی، شایستگی گران مایگی و علم و فضل شهرت داشت، وی در عهد مغولان از ایران به هند آمد در این دوران روابط هند و ایران بسیار خوبی داشتند، چون شاهان مغولان علم دوست و هنر پرور بودند۔ و زبان فارسی زبان دربار هند شده بود هم چنین در این

دورهٔ تاثیر ایرانیان در دربارهای شاهان هندوستان بسیار به چشم می خورد. نوآب سعادت خان در نیشاپور چشم به جهان گشوده بود. او پس از آمدن به هند مراحل ترقی را طی کرد و به صوبه داری (استانداری) اکبر آباد مامور شد.

غلام حسین خان طباطبائی در سیر المتاخرین (جلد اول ص ۱۱۰) در بارهٔ او چنین می نویسد: "میر محمد امین، معروف به سعادت خان خراسانی که در عهد فرخ سیر اول منصب هزاری یافته بعد به فوجداری هندوستان بیانیه که از محلات عمده اکبر آباد است. مأمور گشته و سپاه نگاه داشته به استمداد از سید عبداللہ خان تادیب سرکشان آنجا نموده باضافه پانصدی سرفراز و از جمله شاهیر دربار و صاحب نام و اعتبار گشته در این سفر همراه لشکر پادشاهی بوده محمد امین خان او را همدام و همراز خود ساخت." ۲-

همین سبب شد که بعد از چند ماه سلطان نوآب سعادت خان را استانداری صوبه اوده ساخت، وقتی که نوآب سعادت خان استانداری شد و وضع صوبه اوده خیلی بد شده بود زمینداران و وکشا و رزان باغی شده بودند سعادت خان با تدبیر و حکمت، توانست کشاورزان و زمینداران اوده را رام و مطیع خود ساخت. چنانکه غلام علی آزاد بلگرامی در تصنیف معروف خود خزانه عامره (ص ۷۴) این واقعه چنین می نویسد: "زمینداران صوبه اوده در شیوهٔ سرکشی علم روزگارند و شاید از ابتدای ایجاد عالم هیچ حاکم را اطاعت قرار واقع نکرده باشند. برهان الملک همه را به ضرب شمشیر مطیع و با جگزار ساخت. و نقش علمی که در هیچ عصر نشان نمی دهد در آن صوبه نشانند و اکثر بلد و عمده صوبه اله آباد مثل چونپور و بنارس و غازی پور را بزور باز و گرفت و از حضور پادشاهی سند حاصل کرد." ۳-

نواب سعادت خان بعد از این ایقده رنیر و مند و خود سر شد که خود را سلطان
اوده اعلام کرد. و یک حکومت مستقل بنیاد نهاد چون سلاطین دهلی و اکبر آباد با جنگهای
داخلی نتوانست که دفاع کند ایطور اوده سلطنت مستقل شد و بعد از حکومت هفده
ساگی به بیماری سرطان درگذشت -

در دوران سلطنت حکمرانان اوده به سبب استحکام شرایط حکومتی و سیاسی، بیش
از همه به ترویج و ترقی علم و ادب توجه شد و در این راه فرمانروایان اوده از ذوق و شوق
کار بردند و خدمات پاینده ای انجام دادند آنان به سرمایه های علمی و ادبی بسیار
افزودند و در زیر سایه ایشان شعر و ادب رونق بسیار گرفت - در اوده و اطراف آن،
صدها دانشور و اهل علم رشد یافت که بر اثر توجه و رسیدگی شاهان اوده به عزت و
شهرت رسیدند -

این هنر پروری و ترویج علم و دانش از نواب سعادت خان برهان الملک
شروع شد و به نواب واجد علی شاه تمام شد، سلاطین اوده نه تنها از علم و ادب حمایت می
کردند، بلکه خود نیز عالم و شاعر بودند - تعداد زیادی از علماء و فضلاء از ایالت های
مختلف هندوستان برای درس و تدریس به اوده می آمدند و این در حالی بود که از طرف
سلاطین و حکام آنجا برای آنان مدارس مراکز علمی وقف شده بود - دانش آموز گروه
در گروه برای تحصیل علم به مدارس و خانقاه های اوده می آمدند و نه تنها حکمرانان و
سلاطین بلکه مردم نیکوکار و ثروتمندان نیز به مدارس و خانقاه ها کمک می کردند - خود
نواب سعادت خان برهان الملک به شعر و ادب بی نهایت علاقه داشت و خود
شاعری بلند پایه و حامی و پشتیبان شعراء بود فخرست شعرای دربار او بسیارند اگر ذکر

آن اینجا بیارم مقاله خیلی طول می شود اگر وقت پیدا کردم این همه را یک دفعه ای دیگر با تفصیل ذکر می کنم - چون اینجا فقط ذکر کتابهای تذکره و تاریخی لازم دانستم به جنانکه از عنوان مقاله معلوم می شود -

تذکره نویسی های فارسی در سرزمین اوده به ادوارهای مختلف

ادبیات فارسی را اگر بدقت نگاه می کنیم کتابهای زیادی است که ما می توانیم به تذکره شماری کنیم ولی اینجا مشاهیر آن را اینجا ذکر می نمایم -

۱- گلشن سخن :- از میرزا کاظم بتلا لکهنوی - تذکره شعرای اردو زبانان است در زمان نوآبان اوده به زبان فارسی نوشته شده است در دیباچه کتاب قطعه ای است که سال تالیف این کتاب ۱۷۸۰م از آن برمی آید - تذکره مشتمل به شرح احوال و گزیده اشعار ۳۲۱ شاعر است شرح احوال شعراء در مقابل اشعار انتخابی از حجم بیشتری برخوردار است این تذکره نسخه ای خطی در کتابخانه رضا را می پور موجود است که مسعود حسن رضوی آن را مرتب کرده است این اثر در ۱۹۶۵م در چاپخانه نظامی لکهنو چاپ شده است -

۲- سفینه هندی :- از بهگوان داس هندی شامل زندگینامه ۳۳۵ شاعر فارسی زبان و نمونه کلام آنان است، سال تصنیف این کتاب ۱۸۰۴م و ماخذ تاریخ آن "پانچ بهار" است - علاوه بر شرح حال و وقایع زندگی شعراء بررسی انتقادی شعر آنان را نیز در بردارد، یگانه نسخه آن در کتابخانه خدا بخش در پتنه است این کتاب با مقدمه عطا الرحمن عطا کوی از سوی اداره تحقیقات عربی و فارسی پتنه در سال

۱۹۰۸م چاپ شد۔

۳۔ حدیقہ ہندی:- در مقدمہ سفینہ ہندی با صراحت نوشتہ است کہ این کتاب ہم بھگوان داس است۔ این تذکرہ را ایشان در زندگی شعرائ قدیم فارسی زبان در سال ۱۷۸۶م تالیف کردہ مقدمہ سفینہ ہندی و تفصیلات بیشتری ہم از آن در دست بود ولی یک نسخہ خطی از کتابخانہ قم دریافت شدہ کہ با تحقیق پروفیسور دکتر شریف حسین قاسمی انشاء اللہ بزودی برای دانش پڑھان فارسی میان می آید۔

۴۔ عقد ثریا:- نویسنده این تذکرہ غلام ہمدانی مصحفی است وی این تذکرہ را در بارہ شعرائ فارسی گوی در سال ۱۷۸۵م تالیف کرد مراجع اصلی این تذکرہ ”زہمی باغ با صفا است“ این تذکرہ شرح احوال ۱۳۷ شاعر از محمد شاہ ۱۷۱۹م تا ۱۷۴۷م تا عہد شاہ عالم ۱۸۰۶م تا ۱۸۲۲م را احاطہ می کند، مولوی عبدالحق این تذکرہ را تصحیح و تعلیق کردہ و از سوی انجمن ترقی اردو حیدرآباد (دکن) در سال ۱۹۳۴م بہ چاپ رسانیدہ۔

۵۔ تذکرہ ہندی:- مصنف این تذکرہ نیز مصحفی است، مصحفی در حدود سال ۱۷۹۵م بہ اتمام رسانید۔ این تذکرہ احوال و زندگی نامہ شاعران اردو است و کارھای درخشانی ایشان است و ۱۸۸ شاعر و پنج شاعرہ را شامل است تذکرہ با مقدمہ مولوی عبدالحق بابای اردو در سال ۱۹۳۳م جزو سلسلہ مطبوعات ترقی اردو۔ منتشر شد۔ یک نسخہ خطی آن در کتابخانہ خدا بخش پٹنہ موجود است۔

۶۔ ریاض الفصحا:- این تذکرہ ہم از مصحفی است، شامل احوال و آثار و زندگی

نامه ۲۲۳ شاعر زبان فارسی و اردو است از این تعداد سی و هفت شاعر تنها بزبان فارسی شعر سروده اند، و اشعار سیزده شاعر به هر دو زبان فارسی و اردو است شرح و احوال بعضی از شاعران که در تذکره های گذشته مانند عقد ثریا و تذکره هندی آمده در این تذکره نیز تکرار شده است نسخه خطی این تذکره هم در کتابخانه خدا بخش پتینه موجود است، مولوی عبدالحق در سال ۱۹۳۳م این تذکره را با مقدمه ای جزو سلسله مطبوعات ترقی اردو منتشر شده است ^{تصحیح} نسخه صحیح شده شامل ۳۳۱ شاعر است -

۷- دستور الفصحا: - مصنف این اثر احمد علی خان یکتا لکهنوی است - این کتاب را تذکره نمی توان خواند و در واقع فهرست به شماری آید چرا که بعضی بخش های این اثر خاص معرفی شعاری اردو زبان است در خاتمه نام تعداد سی و پنج شاعر صاحب سبک و ممتاز ذکر شده است این طور این کتاب را می توان به تذکره شماری کنیم این کتاب در سال ۱۸۱۵م با تجدید نظر و ترتیب تازه انتشار یافته است مقدمه این کتاب بررسی زبان اردو است - مولانا امتیاز علی خان عرشی دو بخش ابتدا و انتهای آن را یک جا گرد آورده و به آن شکل تذکره داده است -

۸- تذکره خلاصه الافکار: - از میرزا ابوطالب اصفهانی است، مولف این کتاب را در سال ۱۷۹۱م شروع کرد و به سال ۱۷۹۲م به اتمام رسانیده است - این تذکره مشتمل بر ذکر شعرای متقدم و متأخر و معاصر مولف، به ترتیب الفبا از روی حرف است اول اسم یا تخلص شاعر، و شامل مقدمه و بیت و هشت حدیقه - هر حدیقه برای یک حرف - و یک ذیل و خاتمه که مجموعاً سی و یک جزومی شود بیست و هشت

حدیقه آن مشتمل است ذکر سی صد و نه شاعر و ذیل به صد و پنجاه نه شاعر و خاتمه به ذکر شرح حال خود مولف و پیوست و سه شاعر معاصر می پردازد و بدین ترتیب تعداد کل شعرای مذکور این تذکره به انضمام خود مولف بالغ بر ۳۹۲ می شود.

در مقدمه کتاب مولف بر اصل و ابتدای شعر و تطور کامل این هنر تا قرن هفتم میلادی بحث کرده است و سپس اقسام شعر و شرایط تذکره نگاری را آورده است.

۹- انیس الاخبار: این تذکره را موهن لعل انیس تألیف کرده است و تألیف این تذکره ۱۷۸۳ م است ماخذ این کتاب "باغ انیس" است این کتاب بطور خاص مشتمل بر احوال و آثار میرزا محمد فاخر مکی و استادش و شاگردان او است و این کتاب مشتمل بر دو باب است. باب اول در احوال سی و سه شاعر مسلمان و باب دوم درباره شش شاعر هند و است علاوه بر آن، در خاتمه مولف احوال یازده شاعر دیگر را اضافه کرده است، تمامی شعرا در شمار شاگردان ممتاز مکی و اند بر این اساس تعداد کل شاعران تذکره مزبور به پنجاه می رسد.

۱۰- انیس العاشقین: از رتن سنگه رخی است تألیف در سال ۱۸۲۹ م تذکره ای مفصل درباره شاعران فارسی زبان مشتمل بر دو بخش است شمار شعرای این تذکره تقریباً دوهزار می رسد. بخش اول از آبر و شروع می شود و به ضیایی ختم می شود و حصه دوم آن از طالب جاجرمی تا یونس ابهری در برمی گیرد. در این تذکره احوال شعراء به صورت مختصر آمده و در بعضی موارد تنها به یک یا دو سطر اکتفا شده است. در دیباچه

تذکره نصیرالدین حیدر، تعریف آن آمده در صفحات بعد مصنف ذکر حال خود را آورده است -

۱۱- تذکره شعرای اردو: - مولف این اثر میر حسن است - و این کتاب در سال ۱۷۷۰م تا ۱۷۷۸م نوشته شد - این تذکره را اولین بار مولانا حبیب الرحمن شیروانی با مقدمه در سال ۱۹۲۲م چاپ کرد و دومین بار در ۱۹۴۰م از طرف انجمن ترقی اردو نشر یافت، در این تذکره مولف زندگی شعراء را بیان کرده و شعر آن را نقد و بررسی کرده است و در ترتیب آن از تذکره های میر محمد تقی میر، وقاسم چاند پوری مدد گرفته است تمام شعراء متقدم و متوسطه، و متأخر را به ترتیب در سه طبقه تقسیم کرده است فهرست شعراء ترتیب حروف تجوی است -

طبقه اول بیشتر ذکر شعرای دکنی است، طبقه دوم اختصاص به شعرای آواخر عهد فرخ سیر و تا ابتدای سلطنت محمد شاه را احاطه می کند طبقه سوم در حالات شعرای معاصر و کلام آنان است ویژگی مهم تذکره مزبور این است که نشست های ادبی فیض آباد در آن دوره را به طور کامل روشن می کند و از این نظر در حد خود یک شهکار جهت منطقه فیض آباد به شمار می آید هم چنین این تذکره در شمار تذکره های معتبر و مستند شعرای اردو به حساب می آید -

کتابهای تاریخی در سرزمین اوده به ادوارهای مختلف

۱- سلطان التوارخ: - نویسنده این کتاب رتن سنگه زخمی است و در زمان محمد شاه تالیف کرده است کتاب یکی از مهم ترین ماخذ تاریخی اوده است - او بر هر سه زبان

فارسی، عربی و انگلیسی مهارت داشت، و شاعر و نویسنده هم بود. وی در عهد ناصرالدین شاه حیدر شغل دیوانی و منشی‌گری داشت تصانیف متعدد دارد که سلطان التواریخ از زمره مهم‌ترین آنهاست نسخه خطی این اثر در کتابخانه دانشگاه لکهنوء موجود است.

۲- چهار گلزار شجاعی: تالیف منشی هرچرن داس است این کتاب او بنام شجاع الدوله منسوب کرده است. و عنوان کتاب را به مناسب نام او انتخاب کرده است و احوال نوآب سعادت خان و صفدر جنگ ۱۷۵۲م دو مین فرمانروای اوده به روشنی به دست می‌آید این اثر در باره تاریخ اوده کتاب مهم و ماخذ ارزش مندی به شمار می‌رود.

۳- تفقیح الاخبار: مصنف این کتاب منوالال فلسفی است و این اثر مشتمل بر هفت باب است این کتاب اگر چه مختصر است ولی به نهایت جامع است و در آن تاریخ هند و خارج از هند به تفصیل و جامعیت تحریر شده است.

۴- هفت نماشا: از میرزا محمد حسن قنیل این اثر یکی از مهم‌ترین آثار قنیل است این کتاب را وی در روزهای آخر زندگی خود را بیان نموده است و در سال ۱۸۱۷م این کتاب را تالیف کرد از لحاظ موضوع بسیار مهم است، زیرا که از روابط اجتماعی مردم هندوستان در سده هجدهم و نوزدهم معلومات ارزشمندی بمای دهد که دیگر کتابهای این عده از آن اطلاعات محروم اند همان طور که از نام کتاب آشکار است به هفت تماشا یا هفت باب تقسیم می‌شود و در آن در باره آفرینش انسان عقاید فرقه‌های مختلف هندوان و آداب و رسوم آنان، و طرز زندگی مردوم مسلمانان هندو

آداب و رسوم آنان بحث شده است، قبتل این اثر را به نام نوآب سعادت علی خان معنون کرده است این کتاب در سال ۱۸۷۵م از سوی مطبع منشی نول کشور چاپ شده است -

۵- تاریخ شاهیه نیشاپوریه: - کتابی مهم درباره تاریخ اوده است مصنف این کتاب قاسم علی از خاندانی متعلق به نیشاپور است کتاب تصویر شاهان اوده را نیز دارد قاسم علی از دوره نوآب سعادت علی خان تا عهد محمد شاه و قاجاری را که خود شاهد بوده شرح می دهد -

۶- تفصیح الغافلین: - از میرزا ابوطالب اصفهانی است ترتیب و تالیف این در سال ۱۷۹۷م شده است، اسم دیگری این کتاب وقایح زمان نوآب آصف الدوله است - این کتاب را که نسخه های خطی آن در کتابخانه رضا رامپور و صولت لابریری رامپور موجود است آقای عابد رضا بیدار در سال ۱۹۶۵م چاپ کرده است ترجمه انگلیسی این اثر نیز در سال ۱۸۸۵م در آله آباد چاپ شده است -

۷- محبوب التواریخ: - از راجه جی گوپال ثاقب از مصاحبان خاص واجد علی شاه بوده است در دوره آخرین حکمرانی نوآبان اوده ثاقب این تاریخ را مرتب کرده نسخه خطی نادر این کتاب در کتابخانه رضا رامپور موجود است -

۸- تاریخ سعادت جدید: - از هر نام سنگه است که در میان تصانیف او این کتاب سرفهرست است - هر نام سنگه این اثر تاریخی را که دارای چهار فصل است به نوآب سعادت علی خان منسوب کرده است -

علاوہ براین تاریخ و تذکرہ ساحات زیادتی است کہ مورد تحقیق قرار بدہیم
انچا پرہمین اکتفای کنیم اگر روزگاری پیدا کردیم این مقالہ را انشا اللہ ادامہ می دہیم۔

مراجع و ماخذ

- ۱۔ آزاد محمد حسین، آب حیات، چاپ ہفتم از مطبوعہ اردو اکادمی لکھنؤء ۱۹۸۶م۔
- ۲۔ حیات شبلی نعمانی از سید سلیمان ندوی مطبوعہ دائرۃ المعارف اسلامیہ اردو جلد سوم
چاپ دوم ۱۹۹۴م۔
- ۳۔ محمد اکرام، آب کوثر چاپ ہفتم از دہلی پریس ۱۹۹۱م۔
- ۴۔ تمنا۔ منشی رام سہائی، احسن التوارخ، ترجمہ اردو، مرتبہ ذکی کاکوروی، ۱۹۸۸م۔
- ۵۔ ریحانہ خاتون، احوال و آثار سراج الدین علی خان آرزو، مکتبہ فیض دہلی ۱۹۸۷م۔
- ۶۔ سید، عبداللہ، ادبیات فارسی میں ہنوو ان کا حصہ، دہلی، ۱۹۴۲م
- ۷۔ افسوس، میر سید علی، آرائش محل، دہلی، ۱۹۶۳م۔
- ۸۔ سر یو استو، گپت سہای، اردو شاعر کی ارتقاء میں ہندو شعراء کا حصہ الہ آباد ۱۹۶۹م۔

